

Stefan Iversen

Witnessing the Witness: Anxiety of Reception and the Survivor Interview

English Summary

In this article I highlight and discuss the ethical challenges raised in and by the reception of witness interviews, focusing on audiovisual and written interviews with survivors from what is commonly referred to as Holocaust. The article falls into three parts. In the first part I outline the basic features of witness interviews, arguing that such interviews may be described according to the different answers they provide to questions regarding authenticity, performativity and interactivity. Drawing upon recent theoretical approaches from the study of testimony and witness narratives, the second part of the article presents and discusses different ways of positioning oneself as the receiver of such cultural artifacts, suggesting the term ‘anxiety of reception’ to describe a common difficulty shared by these approaches, a difficulty not easily, if at all, avoidable. The final part of the article extends this discussion by turning towards some of the experiences gained during the making of a recent Danish publication of witness interviews – *Vidnesbyrd: Danske fortællinger fra tyske koncentrationslejre* (2008) [*Testimonies: Danish Stories from German Concentration Camps*], collected and edited by Henrik Skov Nielsen, Stefan Kjerkegaard and myself.

Stefan Iversen

Ph.d., forskningsadjunkt ved Nordisk Institut, Aarhus Universitet. I redaktionen af tidsskriftet *Passage*; sammen med Henrik Skov Nielsen redaktør af serien *Moderne Litteraturteori*. Har redigeret og skrevet artikler og bøger om blandt andet narratologi, Johannes V. Jensen, litteraturteori, ny dansk litteratur og vidnelitteratur. Seneste bogudgivelse er *Vidnesbyrd. Danske fortællinger fra tyske koncentrationslejre* (2008).

Vidnesbyrdets vidner

Receptionsangst og etik i mødet med det interviewede vidne

Indledning

Vidnesbyrd, forstået som personlige beretninger om overgreb, fremstår i dag som et af det 20. århundredes vigtigste kulturelle artefakter. Blandt dets egenskaber er, at det svarer tøvende eller slet ikke på spørgsmål om genremæssige tilhørsforhold. Betegnelsen bruges om meget forskellige tekster og på tværs af mange medier: fra mundtlige interviews, optaget på video eller bånd over dagbøger, memoirs og rejseskildringer via mere eller mindre autobiografiske eksperimenter med form, stil og medie til udstillinger, happenings og events til semifiktive og fiktive novelle-, roman-, og film lignende værker. Jeg retter i denne artikel opmærksomheden mod en indtil videre underbelyst konsekvens af vidnesbyrdets genrevægring eller genrepluralisme, nemlig spørgsmålet om de receptionsrelaterede, herunder etiske, udfordringer, vidnesbyrd stiller deres modtager overfor. Hvad indebærer det at overvære et vidne fortælle? Hvordan gør man sig til vidnesbyrdets rette modtager?

Jeg afgrænser min diskussion til at dreje sig om den delmængde af vidnesbyrd, hvor spørgsmålet om den rette reception mest emphatisk rejser sig, nemlig interviews. Vidneinterviews er samtidig både den form for vidnesbyrd, der har den korteste historie og den form, der tydeligst indskrives sig i det senmoderne medielandskab.

Vidneinterviews er først og fremmest fælles om at være indplaceret i en ramme, vidnerne ikke selv har valgt. Dertil kommer, at de fleste af dem bærer den mundtlige fortællesituations kendetegn ved at være associative og spontane, sideordnende og tentative. Vidnets fortælling, der som oftest hverken er grundigt forberedt eller efterbearbejdet af vidnet, tager én blandt andre mulige former i selve interviewet, hvorfor det interviewede vidnesbyrd potentielt rummer både fortællinger om det, der skete og fortællinger om at fortælle det, der skete. Inden for interviewede vidnesbyrd er der vigtige forskelle, som især angår måderne, hvorpå interviewet

afholdes, samt måderne, hvorpå interviewet medieres. Et vidneinterview kan være mere eller mindre styret fra interviewerens side, ligesom fremstillingsformen kan indeholde større eller mindre grader af efterbehandling. Lyd- og videooptagelser producerer en type vidnesbyrd, mens nedskrevne interviews i aviser og bøger producerer en anden type.

Jeg vil opholde mig ved eksempler på disse to typer af vidneinterviews. Først drejer det sig om videointerviews, primært som de findes i Yales Fortunoff arkiv.¹ Dernæst drejer det sig – i noget mindre skala og i en dansk kontekst – om erfaringer med nedskrevne interviews fra arbejdet med bogen *Vidnesbyrd. Danske fortællinger fra tyske koncentrationslejre* (2008).

Formålet er at spørge til dette kulturelle artefakts karakteristika, til dets former, dets funktion og især til de særlige fordringer, det stiller til dets modtagere. Tilbagevendende diskussionspunkter bliver, hvad jeg opfatter som vidnesbyrdets kernelementer, nemlig autenticitet, performativitet og interaktivitet. Jeg begynder med en kort gennemgang af disse tre elementer, idet jeg inddrager deres respektive betydning i tre skelsættende bidrag til forskningen i denne type vidnesbyrd. Efter tur diskuterer jeg autenticitet under inddragelse af Lawrence Langers *Holocaust Testimony: The Ruins of Memory* (1991), performativitet under inddragelse af Geoffrey Hartmans *The Longest Shadow* (1996) og interaktivitet under inddragelse af Dori Laubs *Testimony* (skrevet i 1992 sammen med Shoshana Felman).

Autenticitet, performativitet, interaktivitet

Det mundtlige vidnesbyrd rummer i udgangspunktet en lang række muligheder for at udtrykke autenticitet. Det adskiller sig principielt og i mange tilfælde også i praksis fra skriftlige former. Langer opsummerer kendetegnene for det skriftligt medierede vidnesbyrd således:

»Indholdet af en overlevendes skriftlige memoir er muligvis mere skrækindjagende og grusomt end de fleste selvbiografier, men et sådant memoir adlyder fortsat [...] bestemte litterære konventioner: kronologi, beskrivelse, karakterisering, dialog og, vigtigst af alt, opfindelsen af en 'narrativ stemme', som påfører tilsyneladende kaotiske hændelser en bestemt rækkefølge, *uanset om denne rækkefølge blev opfattet sådan* i den periode, som hukommelsen og dens følgesvend sproget, er i færd med at redde fra udslettelse.«²

Vidnesbyrd, der er nedskrevet af vidnerne selv, arver per automatik en

række af de egenskaber, som nedskrevne fortællinger besidder, så som kronologi, teleologi, konventioner om karakterfremstilling og, hvilket for Langer er det afgørende, »en 'narrativ stemme'«, altså en form for fortællestemme, der skaber forståelighed og orden i det kaos, de oprindelige hændelser udspandt sig i.

I sit arbejde med Fortunoff arkivets videofilmte mundtlige vidnesbyrd observerer Langer imidlertid fortællinger, der udfolder sig i henhold til andre logikker; logikker, som i højere grad er tro mod det, som Langer opfatter som vidnesbyrdets definerende træk, nemlig at det til stadighed bryder sammen og går i stykker, fordi to uforenelige stemmer – to uforenelige former for erindring – støder sammen i det. Inspireret af den franske forfatter og tidligere Auschwitzfange Charlotte Delbo opererer Langer med betegnelsen »dyb hukommelse« (»deep memory«), som dækker over de dele af vidnets erindring, som blev direkte præget under lejropholdet og som står i modsætning til »almindelig hukommelse« (»common memory«), som gør det normale liv sammenhængende og fremadrettet.

Dyb hukommelse i både hændelser, som vidnet knapt kan huske, fordi de overskred bevidsthedens eller sprogets rammer, og hændelser, som vidnet ikke vil eller ikke tør huske, fordi de strider mod de mest basale regler for samvær mellem mennesker, regler som vidnet i tiden efter lejren forsøger at glemme, at det i lejren måtte glemme for at overleve. Almindelig hukommelse er sæde for disse regler samt i det hele taget for evnen og viljen til at ordne, styre og indpode mening i både ens fortid, ens nutid og ens fremtid.

Langers pointe er nu, at det mundtlige vidnesbyrd er et særligt autentisk sted for undersøgelser af kampen mellem de to former for erindring, en kamp, hvor »To stemmer kæmper om herredømmet [...] begge ærlige, begge ufærdige«. ³ Med skriften følger en hel stribe af den almindelige hukommelses normaliseringsprocedurer og kulturelle koder, idet den skriftlige fortælling behandler sit stof efter samme principper som almindelig hukommelse: Den samler og ordner og tilskriver mening, mål og retning og lader alt udgå fra en udelt fortællerstemme. Anderledes med det videofilmte interview, som i kraft af vidnets hovedsageligt spontane og ubearbejdede fortælleakt gør det muligt at bevidne striden mellem de to stemmer direkte.

I en stribe vidnesbyrd finder Langer således meget tydelige tegn på, hvordan samvittighed, ordenssans og kontroltrang fra nutiden forgæves kæmper med at dulme eller dække over fortidens chokerfaringer, som omvendt vedblivende trænger sig på og blander sig, hvilket ofte viser sig ganske konkret i sammen- eller nedbrud i alt fra syntaks til fortællingernes

kausalitetsstruktur og kronologi. Det sidste får et markant udtryk derved, at mange af de mundtlige vidnesbyrd, i skarp kontrast til langt de fleste skriftbårne vidnesbyrd, enten eksplicit afstår fra eller blot ikke magter at fortælle sig frem til en slutning, forstået som en opsamlende og helheds-sættende afrunding på fortællingen.

Det mundtlige vidnesbyrd er, mener Langer, tættere på at være immunt over for den kunstfærdighedens smitte, som altid kan ramme den skriftlige fortælling: »det undviger kunstens indblandinger«. ⁴ Hvor skriftlige fortællinger altid har lagt sig fast på bestemte ord og bestemte forløb, da lader det mundtlige vidnesbyrd beskueren se fortællingen i dens tilblivelse eller anderledes formuleret: Skriftlige vidnesbyrd har en stil, mens mundtlige vidnesbyrd dramatiserer en søgen efter stil: »Mundtlige vidnesbyrd udfolder sig foran vores øjne og øren; vi er tilstede ved opfindelsen af det, som vi, når vi taler om skrevne tekster, kalder 'stil'.« ⁵

Denne dramatisering af jagten på de rette ord hænger sammen med et andet vigtigt træk ved det videofilmende vidnesbyrd, nemlig det man med et lidt upræcist ord kan kalde dets performative elementer. Et filmet interview præsenterer beskueren for en levende person i kød og blod, en person, hvis fysiske ageren i løbet af interviewet er afgørende for reception af dets fortælling. I tilgift til talens mange betydende faktorer (tonalitet, pausering, tempo, rytme) giver denne type vidnesbyrd nemlig adgang til kropsholdning, gestik, ansigtsudtryk og placering i forhold til både interviewer og kamera.

På ét niveau kan disse faktorer have stor betydning for oplevelsen og tolkningen af det enkelte interview: En håndbevægelse kan fuldstændigt omstemme valoriseringen af det sagte; en minimal flytten sig frem eller tilbage i stolen kan enten underbygge eller modarbejde vidnets forsøg på at få sin fortælling frem til tilhøreren; et hurtigt blik kan vidne om erfaringer, der ikke kan finde vej gennem ordene.

På et andet, mere generelt niveau har de performative elementer betydning for, hvordan tekster af denne type overhovedet fungerer, ikke mindst hvad angår deres virkning på beskueren. Hartman fremhæver i kapitlet »Learning from Survivors«, fra *The Longest Shadow*, hvordan et af de særlige egenskaber ved det videofilmede vidnesbyrd er den meget lille afstand mellem tilskuer og vidne. Hartman illustrerer denne påstand ved at sammenligne mødet med det filmede vidnesbyrd med beskuerens møde med traditionelle visuelle medier. Et fællestræk ved de sidstnævnte er ifølge Hartman, at de installerer forskellige typer af distance. I mødet med film opstår distance ved, at beskueren hele tiden medtænker filmens kunstighed. I mødet med dokumentarfilm opstår distance i kraft af dokumentarfilmens fremstillingskonventioner, så som underlægningsmusik

og en fortællerstemme. I mødet med stillbilleder er distancen tidslig, eftersom beskueren, ofte i kraft af selve billedets æstetiske udtryk, mindes om, at billedets motiv tilhører fortiden, at det portrætterer noget, som har været. »Men«, skriver Hartman, »i video interviews er der intet mellem os og vidnet«. ⁶

Denne eliminerede eller minimale distance mellem vidne og beskuer forlener formen med en særlig effektiv intimitet, som har konsekvenser for receptionen af vidnesbyrdet af denne type. En første konsekvens er, at filmende vidnesbyrd fremtvinger følelsesreaktioner så kraftige, at de truer med at overmande beskueren, som da typisk vil gribe til forskellige forsvarsmekanismer for at genskabe distancen: »Selv om disse personlige fortællinger er mindre chokerende og fikserende end mange billeder, så kan de faktisk overvælde beskueren eller fremprovokere upassende forsvarsmekanismer.« ⁷ Hartman fastholder derfor, at formen kræver omhyggelig dosering, i hvert fald så længe man ønsker »dialog, og ikke lammelse eller et sekundært traume, som resultat.« ⁸

En anden konsekvens af formens effektfulde intimitet er, at den egner sig til at få et yngre publikum i tale, der ikke blot er vant til, men som forventer audio-visuelitet: »Videoforformatet imødekommer de studerendes audiovisuelle vaner. Jeg mener ikke, at det udnytter disse vaner, men snarere at formatet skaber en antifilmisk form ved at indplacere erindringen i et format, der ellers let giver anledning til hukommelsestab.« ⁹

Endelig gælder det som en tredje konsekvens, at tekster af denne type kræver fortolkning. Hartman lægger sig i forlængelse af Langers ideer om det mundtlige vidnesbyrd som dramatiserende en spaltning mellem uforenelige former for erindring og kampen mellem disse, en kamp, der kræver fortolkning fra beskuerens side. Fordi det videooptagede interview med nødvendighed stemmes i processualitetens og det tentatives toneklang, bliver hvert vidnesbyrd for Hartman »en tekst, der kalder på fortolkning«. ¹⁰ Den beskuer, der ønsker at tage ved lære af disse tekster, må rette sin opmærksomhed ikke blot mod det, der siges, men også mod måden, hvorpå det siges.

Det er umiddelbart til at forstå, at de mundtlige Holocaust-interviews – med deres menneskelige vidnesbyrd om den faktiske eksistens af et systematisk og gennearbejdet system, hvis primære formål var dehumanisering i stor skala – rummer beskeder af stor vigtighed for tilhøreren. Omvendt virket det virker knapt så indlysende, at tilhøreren samtidig skulle være af den største vigtighed for vidnesbyrdet. Det er ikke desto mindre en af pointerne i psykoanalytikerens Dori Laubs arbejde med vidnesbyrdets interaktive karakter. Laub argumenterer for, at tilhøreren ikke blot er en form for publikum, men snarere en forudsætning for, vidnes-

byrdet overhovedet kommer til verden:

»At bære vidnesbyrd om et trauma er en proces, der inkluderer tilhørerens. For at vidnesbyrddet kan finde sted, må der være en forbindelse, et intimt og fuldstændigt nærvær af en *anden*, som er placeret i lytterens position. Vidnesbyrd er ikke monologer; de kan ikke finde sted i enerum.«¹¹

Vidnesbyrddet er ikke en monolog, og dets eksistens beror på tilhørerens lydhørhed og tilstedevær. Laub går endda så vidt som til at sige, at »tilhørerens (eller interviewerens) bliver vidne til Holocaust *før* fortælleren«¹² og videre, at de traumatiske hændelser først bliver mulige at tale om for vidnet, når tilhørerens giver vidnet plads til at fortælle dem. Han ligner tilhørerens med »en tom skærm, på hvilken hændelsen indskrives for første gang.«¹³

Interviewets interaktive karakter placerer tilhørerens i en svær position, hvor han dels skal være til stede, men uden at fylde for meget, dels skal hjælpe med til at holde fortællingen i gang, men uden at overtage den:

»[...] interviewerens må derfor både undlade at obstruere og udpege og samtidig være eminent tilstede som aktiv og førende. I den overlevendes hukommelse vender traumatet tilbage i usammenhængende fragmenter, og tilhørerens må lade disse fragmenter af traumatet indvirke på ham selv og på vidnet. Vidnesbyrddet er fortællers bøn om at blive hørt; først når den overlevende ved, at han bliver hørt, stopper han op og begynder at lytte til sig selv.«¹⁴

Den sidste del af passagen rummer kernen i Laubs argumentation for tilhørerens betydning som »den, der muliggør vidnesbyrddet«¹⁵ og for det mundtlige vidnesbyrds interaktivitet: målet – at få vidnet til at høre sig selv – kommer først i sigte, når vidnet oplever at blive lyttet til af tilhørerens. Overleverens skal høre sig selv blive hørt, inden han kan høre sig selv.

Denne argumentation for vidnesbyrddets fundamentalt set interaktive karakter indeholder samtidig en argumentation for vigtigheden af et arkiv som Fortunoff arkivet. I kraft af nazisternes systematiske dehumaniseringsstrategier var Holocaust ifølge Laub tæt på at lykkes med at være en hændelse, der »ikke producerede vidner«.¹⁶ Denne mangel kan videoarkivet afhjælpe, om end i forsinket form, idet den overlevende inden for videointerviewets rammer kan genopdage sin selvtiltale ved at blive et vidne, idet interviewerens lader den overlevende høre sig selv. Arkivet

og dets medie er »designet til at muliggøre, at de overlevende kan bære vidnesbyrd, designet til at muliggøre, at vidnesbyrdet (som Holocaust udslettede) kan finde sted retroaktivt.«¹⁷

Receptionspositioner

Så vidt en karakteristik af det videofilmede interview som en særlig teksttype, ved hjælp af pejlinger af dets aktualisering af grader af autenticitet, performativitet og interaktivitet. Jeg vender mig nu mod nogle af de tvivlsspørgsmål, som vidneinterviews – filmede, bandede eller nedskrevne – rejser, tvivlsspørgsmål, som stort set alle sammen forbinder sig med etiske problematikker og med problemer om, hvordan tekster som disse kan eller bør reciperes. På tværs af forskningstraditioner og videnskabelige paradigmer er det et genkommende træk ved diskussionerne af vidneinterviews, at diskussionerne rummer udslag af det, jeg vil kalde receptionsangst: Hvordan gør man sig til disse teksters rette modtager?

I Langers, Laubs og Hartmans forskning fra begyndelsen af 1990'erne, såvel som i nyere bidrag, fungerer forskellige former for receptions kriser som vigtige drivkræfter. Det er sigende, at disse forskere – og flere andre med dem – bruger megen energi på at opstille mere eller mindre reelt eksisterende skræmmebilleder af forkerte tilgange til vidnesbyrd. Fælles for disse skræmmebilleder er, at de lider af, hvad Trezise kalder »lyttehandicaps«¹⁸ (»listening impairments«), forstået ikke som manglende evne til fysisk at registrere lyde, men netop som manglende etisk evne til at gøre sig selv til vidnesbyrdets rette modtager.

Jeg tager udgangspunkt i Laubs arbejde, eftersom man heri kan følge en af det mest gennemarbejdede konstruktioner af det, jeg vil kalde en receptionsposition, inkluderende et meget markant skræmmebillede. Laubs position har været og er fortsat indflydelsesrig, men den er også på en række punkter problematisk, hvilket jeg kommer til efter en kort gennemgang af Laubs svar på spørgsmålet: Hvordan gør man sig til disse teksters rette modtager?

I »Bearing Witness« fra *Testimony* genfortæller Laub en hændelse fra en stor tværdisciplinær konference om Holocaust og undervisning. På konferencen vistest blandt andet klip fra Fortunoff arkivets vidnesbyrd, og en optagelse med en tidligere Auschwitz-fange satte gang i en principiel debat om den rette måde at lytte til vidnesbyrd på. Laub citerer en nøglepassage fra det pågældende vidnesbyrd: »'Pludseligt', sagde hun, 'så vi fire skorstenene gå op i røg, eksplodere. Flammerne rejste sig mod himlen, folk løb omkring. Det var utroligt'«.¹⁹

Den overlevende kvindes beretning drejer sig om oprøret i Auschwitz,

hvor en mindre gruppe indsatte lykkedes med at placere og detonere sprængstof på lejrens krematorier. Eller det vil sige: det lykkedes dem kun at sprænge et af krematorierne, og dette misforhold mellem kvindens personlige fortælling og senere rekonstruktioner af, hvad der faktisk skete, blev på konferencen anstødssten for de tilstedeværende historikere, som ifølge Laub reagerede på følgende måde:

»Historikere hævdede, at vidnesbyrdet ikke var nøjagtigt. Antallet af skorstene var forkert. Faktisk var det kun én, ikke fire skorstene, der blev sprængt i luften. Eftersom den vidnende kvindes hukommelse på denne måde viste sig at være behæftet med fejl, så kunne man ikke acceptere eller basere noget på hendes fortælling om hændelserne.«²⁰

For historikerne (i det mindste som Laub rekonstruerer deres position) mister kvindens samlede vidnesbyrd sin troværdighed og værdi, fordi det tydeligvis ikke er eksakt i forhold til datidens hændelser. Laub er uenig i deres dom, fordi han finder, at historikernes krav om sammenfald mellem den personlige fortællings hændelser og en senere rekonstrueret objektiv fortælling om det hændte misser vidnesbyrdets pointe. De, mener Laub, lytter efter verificerbare empiriske fakta og mister dermed evnen til at høre det, som vidnesbyrdet egentligt drejer sig om:

»Hun vidnede ikke blot om empiriske fakta, men om selve overlevelsens og udryddelsesmodstandens hemmelighed. Jeg tænkte, at historikerne ikke kunne høre måden, hvorpå stilheden var en del af vidnesbyrdet, en essentiel del af den historiske sandhed, hun bar vidnesbyrd om.«²¹

For Laub ligger denne fortællings essens ikke i, hvorvidt en eller flere skorstene blev sprunget i luften, men snarere i, at den vidner om selve muligheden for at ødelægge lejren, hvilket set inde fra lejren må have været så godt som utænkeligt. Kvindens fortælling om eksploderende skorstene handler på et mere fundamentalt plan om selve viljen og modet til, mod alle odds, at nedbryde og sprænge knægtende rammer og barrierer. Historikernes ører opfanger blot historiske fakta, der, hvis de afviger fra de i forvejen kendte må afvises, mens Laub i og med vidnesbyrdets tentative, mundtlige og processuelle form hører en stilhed (»silence«), som i sig gemmer andre og væsentligere erfaringer.

Den rette receptionsposition i forbindelse med mundtlige vidnesbyrd opnås for Laub ved at gøre sig modtagelig for betydning af denne stilhed:

»Tilhøreren [...] må *lytte til og høre stilheden*, som taler uden lyd både i stilheden og i talen, både bag og indefra talen.«²² Målet er, som tidligere nævnt, at gøre vidnet i stand til at høre sig selv fortælle ved på nogle tidspunkter at levne plads til vidnets fortælling og på andre tidspunkter at træde til med igangsættende eller uddybende spørgsmål.

I Laubs teori må tilhøreren – »den, der muliggør vidnesbyrdet«²³ – med andre ord indtage en rolle, der til forveksling ligner den, en psykoanalytiker indtager over for en patient. Laub taler da også direkte om, at han finder, at »den proces, som den psykoanalytiske praksis sætter i gang, fundamentalt er den samme som den proces, vidnesbyrdet sætter i gang, både for fortælleren og for mig selv som tilhører (analytiker eller interviewer).«²⁴

Den rette reception indebærer for Laub, at tilhøreren – og det gælder uanset om man interviewer eller om man bare overværer et interview – indgår en pagt eller en midlertidig kontrakt med vidnet. Denne pagt inkluderer viljen til at lade stilheden komme til orde, ligesom den lover at levne plads til traumets langsomme viklen sig ud af dets fastlåste figurer, i stedet for hele tiden at jævnføre det fortalte med allerede veletablerede historiske sandheder: »Der gælder det samme for vidnesbyrdet om et traume, som gælder i den psykoanalytiske praksis, nemlig at man ofte ikke ønsker at vide noget andet end det, som patienten fortæller dig, eftersom det vigtige er selve det at viden *opdages* – at viden udvikler sig og *finder sted*.«²⁵

Mens det i Laubs udlægning er klart, at en objektivistisk historisk tilgang til vidnesbyrd er problematisk, så er det i første omgang mindre klart, hvor problematisk hans egen psykoanalytiske tilgang er. At den faktisk er problematisk er omdrejningspunktet i det følgende.

Jeg begynder med at se på Langers konstruktion af et receptionsskræmmebillede, der ikke direkte retter sig mod Laubs psykoanalytiske position, men som givetvis ville have gjort det, hvis det ikke var fordi det blev of-fentliggjort før Laubs artikler i *Testimony*.

I Langers opstilling af en receptionsposition spilles skurken ikke af historiske objektivister, men af baltalere. Han begynder således sit hovedværk *Holocaust Testimonies* med at distancere sig fra nogle af de mange tilløb til at bruge vidneinterview som udgangspunkt for en hyldest af de overlevende som særligt stærke og modige mennesker:

»[...] at udvikle passende udmærkelser er hverken en brugbar eller tilstrækkelig måde at respondere på [videofilmene vidnesbyrd] på. Sådanne udmærkelser anerkender ikke de pinefulde komplikationer i ofrets fortællinger, ligesom de heller ikke afspejler de ambivalenser,

der kendetegnede ofrenes prøvelser i lejrene.«²⁶

Forudsætningen for, at man kan dyrke de overleverende som helte, er, at man har gjort sig døv for de dele af vidnesbyrdet, som Langer netop fremhæver som dets konstituerende træk, primært ambivalensen mellem dyb hukommelse og almindelig hukommelse. Langer finder sådanne opbyggelige helgenkåringer i dagspressen, hos politikere og beslutningstagere, samt, hvilket umiddelbart er mere kontroversielt, hos både Claude Lanzmann, hvis hovedværk *Shoah* hovedsageligt består af interviews, og hos interviewerne i Fortunoff arkivet, hvilket også vil sige Laub. Langer nævner dog ikke Laub ved navn, ligesom Laub ikke forholder sig til Langers arbejde, selv om han uden tvivl har været bekendt med det, da han sammen med Felman skrev *Testimony* i 1992.

Gennem en stribe eksempler argumenterer Langer for, at interviewerne ofte ikke magter at gøre sig modtagelige over for vidnesbyrdets udelblivende opbyggelighed, dets til tider radikale etiske negativitet og dets uafsluttede, ufrie form. I stedet forsøger interviewerne mere eller mindre bevidst at tvinge vidnet til at komme frem til en slutning og til at udtrække en morale af deres fortælling, en morale om det menneskeliges sejr over umenneskeligheden. I Laubs tekst finder man sådanne moraler mange steder, fx i den tidligere citerede formulering: »Hun vidnede ikke blot om empiriske fakta, men om selve overlevelsens og udryddelsesmodstandens hemmelighed.«²⁷

Et mere udfoldet eksempel viser, hvordan interviewernes trang til at skabe hele historier og helte til tider giver absurde resultater: I interview T-511 fra Fortunoff arkivet fortæller Moses S. en serie af grusomme, detaljerede historier, som blandt andet involverer kannibalisme. Da han er færdig med en fortælling om 200 fanger i Mauthausen, som blev tvunget til om vinteren at svøbe sig i våde tæpper og sætte sig i et fryserum, hvor de frøs ihjel, rejser hans kone, som indtil nu har siddet ved hans side, sig op og forlader interviewet. Langer refererer forløbet herefter således:

»Konen forlader interviewet, og kort tid efter siger en af interviewerne til vidnet: 'det her ville være et fint sted at stoppe'. Derefter høres hvirken uden for kameraets synsvinkel. Imens siger Moses S. højt til sig selv: 'Og mere og mere og mere. Vil du høre mere?' En af interviewerne svarer: 'Nej. Lad os stoppe nu.' Han insisterer: 'En historie mere.' Hun fastholder: 'Nej, nej. Vi stopper her.' Men han affærdiger hendes indvending og fortæller historien om en fange, der blev kvalt af en Kapo for at have spist sin vens brød. Og her slutter interviewet – men det er interviewernes, ikke vidnets valg.«²⁸

Dette interview ender, som en række andre, i det, Langer kalder »stale-mate«, altså en form remis eller uafgjort. Den uløste konflikt står mellem på den ene side interviewernes behov for at assimilere vidnets erindringer i almindelig hukommelse som eksempler på heltemod, styrke og ukuelig vilje og på den anden side vidnets erindringer fra dyb hukommelse, der i et langt mere dystert sprog fortæller om tilfældigheder, smålighed, ondskab og dumt held.

For Langer må man, for at blive vidnesbyrdets rigtige eller mindst forkerte tilhører, undsige sig trangen til sammenhæng, til opbyggelighed og til moralske læresætninger. I stedet må man »hvor svært det end lyder [...] lede efter de indre principper for *manglende* sammenhænge, som gør disse vidnesbyrd tilgængelige for os.«²⁹ Den dårlige lytter hører ikke spaltningerne og de dybe uvisheder i vidnesbyrdet, men konstruerer en myte, der efterlader vidnesbyrdets mørkeste og muligvis væsentligste erfaringer ureciperede.

Der er imidlertid andre problemer i Laubs receptionsposition end tendensen til at mytologisere på baggrund af forcerede, fremtvungne eller simpelthen ikke-eksisterende helheder. Senest har Trezises i artiklen »Between History and Psychoanalysis« gennem en meget detaljeret analyse af Laubs bidrag til *Testimony* fremdraget en række vigtige kritikpunkter, som jeg vil opholde mig ved i det følgende. Til en begyndelse er det relevant at rette et spørgsmål til Laubs egen lytten til det, han omtaler som stilheden i vidnets fortælling: Hvad mener Laub egentlig at høre i denne stilhed?

Et bud finder man i hans diskussion af vidnesbyrdet med de fire eksploderende skorstene. Jeg citerede tidligere et kort stykke fra passagen – det lyder i sin helhed således:

»En kvinde sidst i tresserne fortalte interviewere fra Yales videoarkiv om sine oplevelser i Auschwitz. Hun var lille og selvudslettende og talte næsten hviskende, som til sig selv. Hendes tilstedeværelse var knapt synligt, til trods for vægten af den overvældende katastrofe, som hendes fortælling angik. Hun bevægede sig let, efterlod knapt et spor. Som øjenvidne fortalte hun om sine erindringer fra oprøret i Auschwitz; pludselig blev fortællingen tilført intensitet, lidenskab og farve. Hun var fuldt til stede. 'Pludseligt', sagde hun, 'så vi fire skorstene gå op i røg, eksplodere. Flammerne rejste sig mod himlen, folk løb omkring. Det var utroligt'. Der var en stilhed i lokalet, en fikseret stilhed, der højlydt klang rundt om kvindens ord, som om de med sig bar et ekko af jublende lyde, der eksploderer bag pig-tråd, en bispen af mennesker, der bryder fri, skrig, skud, kampråb,

eksplosioner. Det var ikke længere Auschwitz' livløse tidsløshed. Et overvældende, skinnende øjeblik fra fortiden fejede gennem det tavse, gravlignende landskabs frosne stilhed med en meteors hastighed, forvandlende det til et væld af syn og lyde. Men meteoren fra fortiden fortsatte videre. Kvinden blev stille, og øjeblikkets tumult svandt bort. Hun blev atter nedsunken, og hendes stemme antog igen en begivenhedsløs, næsten monoton og sørgende tone.«³⁰

Idet jeg følger Trezise, vil jeg rette søgelyset mod den del af passagen, som Laub intonerer med et »som om«. Før dette »som om« forholder Laub sig lettere farverigt og patetisk, men overvejende deskriptivt til kvinden i vidnesbyrdet. Efter komparationsmarkøren følger en regulær svada af sanseindtryk i en lyrisk prosa, som presses til det yderste af metaforer og sammenligninger. Hvem, må man spørge, hører i ekkoet af kvindens stilhed eksplosioner bag pigtråd, kampråb og en bissen af flygtende mennesker, andre end Laub selv? Mens Laub har ret i at påpege stilheden som betydende, så ender han med, i hvert fald i denne passage, at overskrive stilheden med egne indtryk og mentale billeder på en måde, der netop ikke lader stilheden blive hørbar, men snarere fylder den med larm. Med Trezises ord: »vi er her vidne, ikke til kvindens vidnesbyrd, men til Dori Laubs vidnesbyrd.«³¹

Laubs tendens til at ville overtage vidnesbyrdet viser sig også på andre måder. Mest markant i det forhold, at det vidnesbyrd, Laub på dette sted i sin artikel citerer fra, tilsyneladende slet ikke eksisterer. Laub angiver ikke selv, hvilket vidnesbyrd han refererer til, men selv under assistance fra arkivets chefarkivar har Trezise ikke kunnet finde et interview i Fortunoff arkivet, hvori en hviskende, selvudslettende kvinde sidst i tresserne fortæller om fire krematorieeksplosioner i Auschwitz. I stedet er Trezise kommet til den opsigtsvækkende konklusion, at det interview, hvorpå Laub baserer sin argumentation, er sammenstykket af Laub ud fra tre forskellige interviews: »vidnet, som Laub refererer til som et enkelt individ, er en sammensat figur, hvis karakteristika baserer sig på vidnesbyrd fra mindst tre forskellige kvinder«,³² nemlig Serena N. (T-179), Rose A. (T-183) og Irene W. (T-65).

I det ene af de tre interviews finder Trezise en kvinde, hvis fysiske fremtoning passer på Laubs beskrivelse, i det andet finder han den citerede beskrivelse af eksplosionerne og i det tredje finder han andre detaljer, som Laub diskuterer senere i sin artikel, men som Laub tilskriver samme interview. De tre overlevende er i familie og blev interviewede samme dag, men den selvudslettende kvinde taler ikke om krematorier, mens kvinden, der taler om krematorier, hverken hvisker eller mumler.

Trezises pointe, som jeg tilslutter mig, er, at Laub med denne ikke-ekspliciterede sammenføjning af mindst tre forskellige interviews gør sig skyldig i præcis samme lyttefejl, som Laub anklager historikerne for at lide under, nemlig selektiv hørelse. Som historikerne kun har øre for empiriske facts, således har Laub kun øre for bekræftelsen af livsmod mod alle odds. Som historikerne kan siges at eliminere hele vidnesbyrd, fordi elementer i dem strider mod deres opfattelse af verden, således kan Laub siges at eliminere vidnesbyrdets singularitet, idet han kombinerer elementer fra forskellige vidnesbyrd for at få et vidnesbyrd, som understøtter hans opfattelse af verden. Dermed gør han sig, med Trezises ord, skyldig i »en fundamental negligering af netop de individer, hvis stemmer han prøver at forsvare.«³³

Et tredje problematisk træk ved Laubs position viser sig ved det, man kan kalde dens overkompensation i forhold til historikernes faktaorienterede, konstative tilgang. For Laub er det ikke vigtigt, hvorvidt vidnets erindringer svarer til den objektive historieskrivning, eftersom de konkrete erindringer primært har værdi i kraft af deres medvirken til at lade vidnets traume løsne sig. Dette ensidige fokus på vidnesbyrdets performative karakter og på dets indhold som personlig bearbejdning risikerer helt at underkende eksistensen og nødvendigheden af en objektiv historie om det hændte. Laub gør sig her for meget til psykoanalytiker, opsat på at hjælpe en patient tilbage til livet og for lidt til interviewer, opsat på at gøre en fortælling om noget virkeligt hændt til en del af andre menneskers virkelighed. Trezise taler heroverfor for det formålstjenlige ved i et vist omfang at holde »vidnet fast på visse objektive standarder.«³⁴

De objektivistiske historikers såvel som Laubs psykoanalytiske brug af vidnesbyrdet lukker på hver deres måde for vigtige aspekter af vidnesbyrdet i kraft af deres ensidige fokus på enten det faktuelle eller det personlige.

Hvordan bliver man da, ifølge Trezise, til vidnesbyrdets rette modtager? Til en begyndelse argumenterer han ikke overraskende for nødvendigheden af en mere »opmærksom og inkluderende«³⁵ reception, som fastholder vidnesbyrdets dobbelte karakter af dels subjektiv traumebearbejdning, dels bidrag til en kollektiv erindring. Mere substans får hans betragtninger, da han ved hjælp af et citat fra Saul Friedländers *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe* peger på ubehag og usikkerhed som afgørende momenter i en fagligt og etisk forsvarlig receptionen af vidnesbyrd fra Holocaust. »Det ikke-kongruente forhold mellem den intellektuelle udspørgen og den blokerede intuitive forståelse«³⁶ (Trezise citerer her Freidländer) er ikke noget, der skal overvindes eller tænkes væk, men netop det, der skal bevares: »i modtagelsen af sådanne

vidnesbyrd bør vi overveje at udvikle eller forny sådan noget som en kognitiv usikkerhed.«³⁷ Vidnesbyrdets rette reception finder sted i en tilstand af kognitiv usikkerhed, som er forårsaget af de utænkelige hænders realitet og som fordrer en tolkende eller symptomallæsende opmærksomhed. Dermed kommer den receptionsposition, Trezise konstruerer, ganske tæt på Hartmans og på Langers.

Nedskrevne vidneinterviews

I min diskussion af receptionspositioner valgte jeg at fokusere på Laubs forskning, for det første fordi den er så indflydelsesrig, for det andet fordi den er meget velegnet til at vise receptionsangstens effekter i denne type forskning, og for det tredje fordi kritikken af den illustrerer kompleksiteten i spørgsmålet om den rette reception af vidnesbyrdinterviews.

En måde at generalisere nogle af diskussionens pointer på kunne være overordnet at skelne mellem på den ene side positioner, der opfatter vidnesbyrd som fæstnende og underbyggende og på den anden side positioner, der opfatter vidnesbyrd som moralsk og intellektuelt rystende, som grundlagseroderende. Historikere og psykoanalytikere er, uenighederne til trods, fælles om at se vidnesbyrdet som en kilde til positiv viden, enten om historien eller om subjektet. Omvendt fastholder Langer og Trezise begge vidnesbyrdets destabiliserende egenskaber som afgørende.

Begge typer af positioner indeholder faldgruber. Til den første type af positioner – de opbyggelige – knytter følgende dilemmaer sig: Hvis man gør sig til vidnesbyrdets tilhører ved at udlægge det som en hyldest til menneskets ukuelige vilje og store heltemod under de mest umulige betingelser, så risikerer man at blive døv for dets ofte dybt negative og uafklarede flerstemmighed. Hvis man gør sig til vidnesbyrdets tilhører ved at bedømme det ud fra dets grad af overensstemmelse med allerede eksisterende historieskrivning, så risikerer man at blive døv for de stilheder, som traumerne og de egentlige erfaringer af lejrene gemmer sig under. Hvis man gør sig til vidnesbyrdets tilhører ved at lytte efter dets terapeutiske gennembrud, så risikerer man at blive døv for rigtigheden af de historiske oplysninger, uden hvilke vidnesbyrdet overhovedet mister sin relevans.

Den anden type af positioner – de grundlagseroderende – står overfor i hvert fald to vanskeligheder, begge af eksplicit etisk karakter. En tilgang som Langers risikerer nemlig at gøre vidnet uret, også selv om tilgangens mål netop er den rette læsning af vidnesbyrdet. Hvis man gør sig til vidnesbyrdets tilhører ved at lytte efter dets symptomer, så risikerer man at forulempe vidnet. Selv hvis Langer har ret i, at man som tilskuer til et

vidnesbyrd egentlig er tilskuer til en kamp mellem to former for erindring og mellem to adskilte dele af den overlevendes personlighed, så sidder man som beskuer tilbage med overvejelsen over det etisk forsvarlige i at hæfte sig ved vidnets uformåenhed, ved dets erkendelses- og eksistenskriser. Nogle vidner vil givetvis frabede sig at få vide, at de egentlig aldrig er sluppet ud af lejren, også selv om – eller måske snarere på grund af – at deres måde at fortælle deres livshistorie på kan bringes til at vise det modsatte.

Det andet problem med en receptionsposition, der overvejende opfatter læren fra vidnesbyrdet som en negativ lære eller som en læren fra sig – fx af forestillinger om, hvad mennesket er i stand til at gøre ved mennesket – kan være, at positionens holdning bliver svær at skelne fra en rent æstetisk tilegnelse. Det tilbagestår således uklart, hvorvidt Trezises forestilling om »kognitiv usikkerhed« blot angiver kvaliteter ved en oplevelse eller en følelse, eller om den involverer andre former for dømmekraft.

Selv forholder jeg mig tvivlende til forestillingen om én korrekt receptionsposition. I kraft af dets særlige blandingsform af individuelt traume, kollektiv erindring og historiske fakta samt dets pendulering mellem kontrol og symptomalitet stiller vidnesbyrd store, til tider hinanden modstridende krav til sin tilhører. I praksis fordrer vidnesbyrdet derfor en etisk funderet omstillingsparathed. Som recipient af vidnesbyrd må man kunne veksle mellem forskellige lytteindstillinger uden at glemme at vende tilbage til de momenter af fortællingen, man dermed momentant gør sig døv for – alt sammen under forudsætning af, at vidnesbyrdets ophav, et konkret andet menneske, forbliver i centrum.

Netop det uomgængelige i at fastholde vidnesbyrdet som et konkret menneskes fortælling har været en af de vigtigste lektioner i det arbejde med vidneinterviews, jeg selv har deltaget i, et arbejde, som resten af denne artikel kommer til at dreje sig om. I løbet af 2007 og 2008 har jeg sammen med Henrik Skov Nielsen og Stefan Kjerkegaard interviewet en række tidligere koncentrationslejringsfanger, som alle bor i Danmark.³⁸ Syv af disse fortællinger udkommer i 2008 som en bog, der bærer titlen *Vidnesbyrd. Danske fortællinger fra tyske koncentrationslejre*, et projekt, der indledningsvist var inspireret af den norske udgivelse *Tidsvitner* (2006), redigeret af Jakob Lothe og Annette Storeide og bestående af norske fortællinger fra tidligere indsatte i Auschwitz og Sachsenhausen.

Ifald det overhovedet giver mening at sammenligne en sådan udgivelse med et gigantprojekt som Fortunoff arkivet, så er der ud over ambitionsniveauet i hvert fald to vigtige forskelle. For det første er projektet snævert knyttet til Danmark. Ikke alle vidner i bogen blev deporteret fra Danmark, men alle bor som sagt i dag i Danmark og fortæller deres

historie på dansk. Det giver fortællingerne særlige karakteristika, både fordi Danmarks forhold under krigen var specielle, og fordi Danmark – som stort set alle andre lande – har haft sin helt egen receptionsrytme af sådanne fortællinger. I modsætning hertil er fællesnævneren for Fortunoff arkivet ikke nationale eller sproglige grænser, men Holocaust, hvorfor det jødiske folks situation naturligvis dominerer i arkivets materiale.

For det andet er der meget vigtige forskelle på videofilmene vidneinterview og nedskrevne vidneinterview, både hvad angår deres produktion og deres reception. Eftersom emnet her er de etiske og receptionspositionelle udfordringer, som interviewede vidnesbyrd stiller modtageren overfor, fokuserer jeg i det følgende på dette andet punkt. I arbejdet med at planlægge, gennemføre og redigere bogens interviews rejste størstedelen af de allerede diskuterede teoretiske problemstillinger sig på ganske konkret vis, ikke mindst spørgsmålet om vidnesbyrdets rette reception. Jeg vil i det følgende give nogle eksempler på de overvejelser, som arbejdet med bogens interview førte med sig. Samtidig bestræber jeg mig på at beskrive nogle af det nedskrevne vidneinterviews mest markante træk. Det sker under anvendelse af de samme tre parametre, som jeg brugte i diskussionen af det filmene vidneinterview, nemlig autenticitet, performativitet og interaktivitet.

De væsentligste forskelle på audiovisuelle interviews og nedskrevne interviews angår deres forhold til vidnesbyrdets interaktive og performative træk. Et videointerview bliver til gennem en tofaset proces: først en forberedelsesfase, hvor vidnet eventuelt præsenteres for en række spørgsmål, som vil danne udgangspunkt for interviewet, dernæst en interviewfase, hvor vidnet fortæller. Et nedskrevet interview følger en tredje fase til, eftersom det spalter interviewfasen i to, nemlig i en del, der rummer fremførelsen af vidnets fortælling (som læseren ikke har adgang til) og i en anden del, der udgøres af fortællingens nedskrevne version (som læseren har adgang til). Det filmene interview viser den interaktive proces, hvorigennem fortællingen opstår i og fra vidnet, mens det nedskrevne interview har gennemgået en transformation fra talt sprog til skrevet sprog.

Det sidste er vigtigt for de etiske bindinger, der må ligge på et eventuelt videnskabeligt arbejde med nedskrevne vidneinterview: Man skal være påpasselig med at underkaste nedskrevne interviews samme grad af symptomallæsning, som den, hvormed man kan vælge at betragte de videofilmene. Et nedskrevet interview garanterer nemlig ikke, at det, der i den nedskrevne tekst fremstår symptomalt, også fremstod symptomalt i selve fortælleøjeblikket, ligesom det omvendt ikke garanterer, at det, der i den nedskrevne tekst ikke fremstår symptomalt, ikke faktisk var just det i fortælleøjeblikket. For at lave dybdeborende analyser af sådan noget som

en dobbelt stemmeføring i vidnesbyrdet, fx ved hjælp af Langers distinktion mellem dyb hukommelse og almindelig hukommelse, må man have direkte adgang til det fortalte og den fortællende (som krop og stemme) i selve fortælleøjeblikket.

Den lavere grad af interaktivitet og performativitet kan udlægges som mangler ved det nedskrevne interview, men de modvejes i et andet perspektiv af de indlevelseshemmeligheder, det skrevne ord giver sin læser, muligheder, der ligger audiovisuelle præsentationer fjernt. Læseren hører i den skrevne fortælling fortællingens stemme på en måde, der er væsensforskellig fra bandede stemmer, eftersom hun selv må lade sin egen indre stemme blande sig med fortællingens. Dertil kommer, at hun i stor udstrækning selv bestemmer fortællingens tempo, ligesom hun har mulighed for at gentage passager eller springe tilbage i fortællingen for at skabe forbindelser mellem hændelser og formuleringer, som på fortællingens overflade ligger langt fra hinanden. Endelig gør bogformen fortællingerne tilgængelige for læsere, der ville være utilbøjelige til at se et filmet interview, hvilket i praksis vil sige, at bogen har nemmere ved at nå mange.

Fortællingerne i *Vidnesbyrd* er ikke primært tænkt som forskningsgenstande, men som personbårne beretninger, der dels handler om frygtelige erfaringer gjort i vores del af verden i vores nære fortid, dels handler om konsekvenserne ved at bære på og fortælle om sådanne erfaringer. Målet med redaktionsprocessen var i udgangspunktet ikke blot at slette sporene efter den, men helst ikke at sætte nogle spor i første omgang. Hver tekst i bogen skulle således bestå udelukkende af vidnets egen fortælling, ubrudt af spørgsmål eller andre afbrydelser. Som forberedelse til de forskellige interviews nævnte vi for vidnerne, at de kunne vælge at ordne deres fortælling kronologisk og begynde med deportationen og slutte med overvejelser over deres liv fra hjemkomsten til nu, og i løbet af de enkelte interviews stillede vi næsten kun korte, opklarende spørgsmål. Alt blev optaget på bånd, og i den efterfølgende nedskrivning bestræbte vi os på at lade fortællingernes rækkefølge og vægtning stå uændret, og ligeledes bestræbte vi os på at bevare vidnets faktiske formuleringer (ordstof, sætningsstruktur).

I mange tilfælde lod disse principper sig relativt uproblematisk føre ud i livet, men ikke i alle. Det var en del af aftalen med vidnerne, at de skulle have den nedskrevne version til gennemsyn forud for trykningen af bogen. Et vidne, som har fortalt sin historie på skrift i en anden form, fandt store huller og mangler i den nedskrevne version af historien (selv om den var ganske tæt på selve interviewet), blandt andet fordi en central scene i vidnets tidligere nedskrevne version af fortællingen ikke var kommet med i interviewet. Dertil kom, at vidnet ikke kunne genkende det fortællende

selv, der dukkede op i den nedskrevne tekst. Vidnet endte med at trække sig fra udgivelsen. Et andet vidne havde indvendinger mod en række af sine egne formuleringer, som i nedskrevet form virkede for milde og ufarlige. Vi redigerede teksten igen og inddrog passager, som ikke var med i den tidligere version, hvorefter vidnet var tilfreds. Et tredje vidne, Iboja Wandall-Holm, der ligeledes har fortalt sin historie på skrift tidligere³⁹, fik ekstraordinært lov til at få vores nedskrevne version af vidnesbyrdet til gennemskrivning. Begrundelse var som ved det første vidne, at den fremstillede historie og den fremstillede person var for langt fra det billede af historien og af selvet, som Wandall-Holm havde.

En tilbagevendende udfordring i redaktionsarbejdet var spørgsmålet om graduering af fortællingens performative elementer. Selv om flere af vidnerne var rutinerede fortællere og vant til at fortælle deres historie på en bestemt måde, så var deres fortællinger rige på det, Langer kalder den mundtlige fortællings søgen efter stil: tøven, gentagelser, selvafbrydelser, spontane associationer, fortaleser og forglemmelser, ikke sjældent i udtryk, som kalder på analyser af stridigheder mellem kropslige erfaringer (dyb hukommelse) og intellektets forsøg på at assimilere og styre disse erfaringer (almindelige hukommelse).

Nedskrevne fortællinger indfanger ikke per automatik sådanne procesuelle spor. Skrift kan simulere talens og kropssprogets søgen, men netop kun simulere den, hvilket betyder, at fx en søgen efter det rette ord på skrift både bliver mindre og mere betydende, end den er i fortællersituationen: Mindre, fordi skrift ikke kan ramme samtidigheden af gestik, kropsholdning, intonation osv.; mere, fordi skriften i sit forsøg på alligevel at ramme denne søgen retter al fokus mod den, hvorved den udelukker de mange andre betydende signaler i den konkrete situation.

Et eksempel: Birgit Fischermann, der som barn i 1943 blev deporteret til Theresienstadt sammen med en stor del af sin familie, gav som trænet foredragsholder et meget sammenhængende og velformuleret vidnesbyrd. Hun huskede mange detaljer præcist og bevægede sig tilsyneladende ubesværet kronologisk frem gennem sin fortælling. På et tidspunkt, relativt langt inde i fortællingen, fremkommer følgende formuleringer, her i første omgang nedskrevet helt tæt på dens originale pauseringer:

»I november måned 1944 da var tyskerne klar over, at de ville tabe krigen. Der var efterhånden mange mennesker, som var døde i lejren, ikke kun danskere, men af mange nationaliteter. Og så havde man brændt de afdøde i ... øh ... i nogle ... hvad hedder sådan noget? ... altså det ved jeg godt, hvad det hedder ... krematorieovne. Der var i Theresienstadt fire krematorieovne. Der var sådan en stor

bygning, hvor man kørte de afdøde hen og så blev de brændt.«⁴⁰

Det kræver en indsats ikke at opfatte passagen symptomalt. Dens søgen og tøven, som står i kontrast til Fischermanns i øvrigt sikre stemmeføring, skyldes en forglemmelse, men ikke en forglemmelse af hvad som helst. Det ord, Fischermann leder efter, er givetvis et af de ord, flest mennesker hurtigst vil associerede med begrebet »tysk koncentrationslejr«, nemlig krematorieovne. Spidsformuleret: Fischermanns fortællestrøm standes her af netop det, der har sat den i gang. Kernen i hendes fortælling – påmindelsen om det uhyrlige i industrialiseringen af andre menneskers død – er samtidig fortællingens sorte hul, en indgang til dyb hukommelse forsøgt tildækket af almindelig hukommelse.

I redaktionsprocessen ville vi som sagt gerne bevare nogle af den mundtlige fortællings karakteristika, hvilket dog ikke betød, at den skriftlige tekst skulle forsøge at efterabe alle talesprogets træk. Forlagets redaktør foreslog følgende nedskrevne version:

»I november måned 1944 var tyskerne klar over, at de ville tabe krigen. Der var efterhånden mange mennesker, som var døde i lejren, ikke kun danskere, men af mange nationaliteter. Man havde brændt de afdøde i nogle krematorieovne. Der var i Theresienstadt fire krematorieovne. Der var en stor bygning, hvor man kørte de afdøde hen og så blev de brændt.«

Forslaget fjerner konsekvent alle passagens mundtlige træk og dermed også forglemmelsen. I det endelige manus lod vi passagen fremstå således:

»I november måned 1944 var tyskerne klar over, at de ville tabe krigen. Der var efterhånden mange mennesker, som var døde i lejren, ikke kun danskere, men af mange nationaliteter. Man havde brændt de afdøde i nogle – hvad hedder sådan noget? Jeg ved godt, hvad det hedder: krematorieovne. Der var i Theresienstadt fire krematorieovne. Der var en stor bygning, hvor man kørte de afdøde hen, og så blev de brændt.«⁴¹

Vi valgte dermed at fastholde forglemmelsen som en del af vidnesbyrdet, i en form, der møder forventningerne til skriftsprog, men som samtidig bærer den mundtlige fortællesituations performative element med videre og lader det indgå som en pointe i og ved fortællingen. Formålet har ikke været at udstille vidnet eller at gøre fortællingen egnet som forsk-

ningsgenstand, men snarere at lade så meget af fortællingens fremførelse som muligt spille en rolle også i fortællingens nedskrevne version.

I andre interviews spillede performativiteten og interaktiviteten større roller i selve fortællefasen. Således fx i Iboja Wandall-Holms vidnesbyrd, hvor en ord-til-ord nedskrevet passage fremstod således:

»Ud af Auschwitz og til Rajsko, og der var vi så i det gartneri. Der var også slid og slæb som alle mulige andre steder, og jeg har skrevet i min bog, at vi stod på markerne, men da høsten kom, der så vi i skumringen børnelig og, hvad hedder det nu, ikke spader [...] man stikker det ned i jorden, men pludselig kan jeg ikke huske det der... [intervieweren hjælper med at finde ordet...] En møggreb, ja. Ja det var på de der greb, altså ligene, de stak dem ned i børnelig. De havde ikke plads i krematorierne, og så så vi de der børnelig oppe i luften i flammende flammer, altså der var flammer, og så så vi skyggerne af dem i luften, og vi mærkede stanken, og det var nær.«⁴²

Passagen stammer fra et af mange vendepunkter i Wandall-Holms fortælling. Efter en tid i udryddelseslejren Auschwitz-Birkenau, hvortil Wandall-Holm var blevet deporteret efter længe at have været flytning i Ungarn, flyttede hun til et gartneri tæt ved hovedlejren, men altså udenfor. I den citerede scene fortæller Wandall-Holm, hvilke rædselssyner Auschwitz bogstaveligt talt fyldte himlen over dem med. Det var i den periode, hvor krematorierne i Birkenau ikke kunne følge med produktionen af lig i gaskamrene, hvorfor de døde blev brændt i døgndrift under åben himmel. Disse ekstreme erfaringer, som Wandall-Holm beskriver i en gribende, sanselig og styret prosa i sine erindringsbøger, kommer i interviewets fortælling til verden igen gennem forglemmelser, gentagelser, selvfrydelser og en tumultarisk syntaks. Konflikten mellem dyb hukommelse og almindelig hukommelse bryder her frem i lys lue (i flammende flammer) i en nærmest visionær sammensmeltning af forskellige erindrings- og virkelighedsniveauer. Læst ord-til-ord kommer man vanskeligt uden om en symptomallæsning, men da står man samtidig med et tekststykke, som er meget fremmedartet, sammenlignet med gængse nedskrevne fortællinger.

Wandall-Holm løste os fra de omfattende redaktionelle udfordringer, en passage som denne afstedkommer. Hun insisterede nemlig på selv at få lov til at gennemskrive teksten efter vores første redaktion af det nedskrevne. Resultatet er anderledes tro mod skriftsproget og rensset for interaktivitetens og performativitetens spor:

»Da høsten kom, stod vi på markerne og så i skumringen skygger af flammer på himlen og barnelig spiddet på møggrebe og kastet ned i lange grave. Og vi mærkede stanken.«⁴³

Jeg runder artiklen af med dette eksempel på konsekvenserne af Wandall-Holms beslutning om at ville skriftliggøre sit mundtlige vidnesbyrd, fordi selve denne beslutning bringer et helt afgørende, men indtil videre underbelyst aspekt ind i diskussionen af det, jeg har kaldt receptionspositioner, nemlig spørgsmålet om vidnets eget forhold til sin fortælling og til de læsninger, den inviterer til. Beslutningen fortæller således noget væsentligt om forskellen på mundtlige og skriftlige vidnesbyrd, men denne gang set fra vidnet selv, snarere end fra en teoretiker som fx Langer. Det mundtlige vidnesbyrd kan – i al sin tentative, prøvende og springende form – krænke vidnets personlige integritet.

Hinsides almindelig forfængelighed kan det mundtlige vidnesbyrd i al sin autenticitet fremstille forhold, som vidnet måske ikke ønsker at få vist frem og omvendt kan det gøre forhold usynlige, som vidnet netop gerne vil have frem, fx bestemte ideer eller tankemønstre. Det er relativt let at forholde sig kritisk til en rent objektivistisk historikers (skulle en sådan findes) selektive brug af vidnesbyrd som blot og bart kildemateriale, til brug ved skrivning af den fælles historie om, hvad der faktisk skete. Det er ligeledes let at forholde sig kritisk til Laubs psykoanalytisk funderede selektion, der helt ser bort fra forbindelserne mellem vidnets fortælling og en fælles virkelighed. Mødet med den virkelige Wandall-Holm har vist, hvordan også en umiddelbart mere inklusiv symptomallæsende tilgang som fx Langers kan glemme vigtige etisk hensyn.

Noter

- 1 Yale universitetets »Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies« er verdens førende institution, hvad angår indsamling, opbevaring, formidling af og forskning i mundtlige, videofilmende vidnesbyrd. Baggrunden for samlingen var »The Holocaust Survivors Film Project«, et samarbejde, som i 1979 kom i stand mellem produceren Laurel Vlock og psykoanalytikeren Dori Laub, der som barn selv sad i koncentrationslejr. I løbet af 1980'erne og 1990'erne voksede antallet af interviews takket være stadigt flere samarbejdsaftaler med universiteter og biblioteker ikke blot i USA, men også i blandt andet Israel, England, Frankrig, Polen, Tyskland og det tidligere Jugoslavien. I 1987 modtog projektet en stor donation fra Alan A. Fortunoffs fond og antog samtidig sit nuværende navn. Arkivet rummer i dag mere end 4.300 vidnesbyrd.
- 2 Lawrence L. Langer: »Interpreting Survivor Testimony«, in Lang (ed): *Writing and the Holocaust*, New York 1988, p. 27.
- 3 Lawrence L. Langer: *Holocaust Testimonies. The Ruins of Memory*, New Haven

- 1991, p. 3.
- 4 Langer: »Interpreting Survivor Testimony«, p. 32.
- 5 Op.cit., p. 33.
- 6 Geoffrey Hartman: *The Longest Shadow. In the Aftermath of the Holocaust*, New York 2002 (opr. 1996), p. 140.
- 7 Op.cit., p. 138.
- 8 Op.cit., p. 140.
- 9 Op.cit., p. 12.
- 10 Op.cit., p. 140.
- 11 Dori Laub: »An Event without a Witness: Truth, Testimony and Survival«, in Laub og Felman: *Testimony*, N.Y. 1992, p. 71.
- 12 Op.cit., p. 85.
- 13 Dori Laub: »Bearing Witness«, in Laub og Felman: *Testimony*, N.Y. 1992, p. 57.
- 14 Laub: »An Event without a Witness: Truth, Testimony and Survival«, p. 71.
- 15 Laub: »Bearing Witness«, p. 58.
- 16 Laub: »An Event without a Witness: Truth, Testimony and Survival«, p. 80.
- 17 Op.cit., p. 85.
- 18 Thomas Trezise: »Between History and Psychoanalysis«, in *History and Memory*, Vol. 20, no. 1 (2008), p. 28.
- 19 Laub: »Bearing Witness«, p. 59.
- 20 Op.cit., p. 59.
- 21 Op.cit., p. 62.
- 22 Op.cit., p. 58.
- 23 Op.cit., p. 58.
- 24 Op.cit., p. 70.
- 25 Op.cit., p. 62.
- 26 Langer: *Holocaust Testimonies. The Ruins of Memory*, p. 2.
- 27 Hartman, op.cit., p. 62.
- 28 Langer, op.cit., p. 28.
- 29 Op.cit., p. 17.
- 30 Laub, op.cit., p. 59.
- 31 Trezise, op.cit., p. 9.
- 32 Op.cit., p. 25.
- 33 Op.cit., p. 26.
- 34 Op.cit., p. 24.
- 35 Op.cit., p. 9.
- 36 Op.cit., p. 34.
- 37 Op.cit., p. 38.
- 38 Jeg er meget taknemmelig for de livlige og perspektivrige debatter, redaktionsarbejdet som oftest udartede til. En del af betragtningerne i denne del af artiklen burde skrives på medredaktøernes kappe, selv om jeg selvkært hæfter for dem i den form, de her er givet.
- 39 Jf. Wandall-Holms to erindringsbøger *Morbærtræet. En beretning* (1991) og *Farvel til århundredet. En fortælling om Europa* (2000). For en læsning af sidstnævnte, se Stefan Iversen: »Det umistelige dialektik. Iboja Wandall-Holms *Farvel til århundredet* og dansk Holocaust-litteratur«, in *Passage*, nr. 58 (2008).
- 40 Udskrift fra båndoptaget interview med Birgit Fischermann, afholdt den 27/4, 2007.
- 41 Birgit Fischermann, in Iversen, Kjerkegaard og Nielsen: *Vidnesbyrd. Danske for-*

tællinger fra tyske koncentrationslejre, 2008.

- 42 Udskrift fra båndoptaget interview med Iboja Wandall-Holm, afholdt den 14/9, 2007.
- 43 Iboja Wandall-Holm, in Iversen, Kjerkegaard og Nielsen: *Vidnesbyrd. Danske fortællinger fra tyske koncentrationslejre, 2008.*